

prof. dr hab. Roman Pelczar

Uniwersytet Rzeszowski

e-mail: rpelczar@ur.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-0612-0009>

Religijne i etyczno-moralne postawy nauczycieli szkół ludowych w Galicji w czasach autonomii (w świetle wytycznych administracji państwowej oraz postulatów środowisk pedagogicznych)

RELIGIOUS, ETHICAL, AND MORAL ATTITUDES OF ELEMENTARY SCHOOL TEACHERS IN GALICIA DURING THE PERIOD OF AUTONOMY (IN LIGHT OF STATE ADMINISTRATION GUIDELINES AND THE DEMANDS OF THE PEDAGOGICAL COMMUNITY)

Summary

The purpose of this article is to examine the religious and moral attitudes within the elementary school teaching community in Galicia during the period of autonomy. Teachers played a fundamental role not only in educating young people but also in their character formation. This aspect was particularly important to the state administration (both central and Galician), which required teachers to live according to specific religious, ethical, and moral principles. Galician educational circles were also actively engaged in discussions regarding the religious, ethical, and moral attitudes of elementary school teachers. These debates were conducted primarily in pedagogical journals. Galician educators also emphasized the necessity for teachers to exemplify model religious and moral conduct, given their crucial role in providing religious and moral education to schoolchildren.

Keywords: Galicia; Galician autonomy; elementary schools in Galicia; elementary school teachers in Galicia; Austrian and Galician education legislation; Galician pedagogical thought during the period of autonomy

Streszczenie

Celem artykułu jest ukazanie środowiska nauczycieli szkół ludowych (elementarnych) działających w Galicji w okresie autonomii w aspekcie ich religijności oraz moralności. Osoby te

spełniały podstawową rolę nie tylko w kształceniu młodzieży, ale także w ich wychowaniu. Ten aspekt był szczególnie istotny dla administracji państwowej (centralnej i galicyjskiej), która nakazywała im żyć według określonych zasad religijnych i etyczno-moralnych. Także galicyjskie środowiska pedagogiczne aktywnie podejmowały dyskusje na tematy postaw religijnych i etyczno-moralnych nauczycieli szkół ludowych. Prowadzono je zwłaszcza w czasopiśmie pedagogicznych. Galicyjscy pedagodzy także wskazywali na konieczność prezentowania przez nauczycieli wzorowych postaw religijnych oraz moralnych ze względu na ich wielką rolę w procesie wychowania religijno-moralnego młodzieży szkolnej.

Słowa kluczowe: Galicja; autonomia galicyjska; szkoły ludowe (elementarne) w Galicji; nauczyciele szkół ludowych w Galicji; austriackie i galicyjskie ustawodawstwo oświatowe; galicyjska myśl pedagogiczna w okresie autonomii

Wstęp

Systemy oświatowe opierają się na nauczycielach i ich pracy dydaktyczno-wychowawczej. Dlatego władze państwowe formułują wobec tych osób stosowne wymagania oraz określają kryteria ich oceny, wynikające z aktualnych potrzeb społecznych, politycznych oraz innych uwarunkowań. W ten sposób kreują oczekiwany osobowościowy i zawodowy ideał nauczyciela. Uwzględniają przy tym jego merytoryczno-pedagogiczne kwalifikacje oraz postawy życiowe i dydaktyczne, które w decydujący sposób przyczyniają się do uzyskania przez niego akceptacji społecznej w miejscu pracy i zamieszkania¹.

Taka sytuacja w przypadku nauczycieli szkół ludowych zaistniała także w autonomicznej Galicji (1868–1918), gdzie edukacja elementarna warstw plebejskich w tym czasie realizowana była w ramach dwóch państwowych systemów oświatowych. Pierwszy (stworzony jeszcze w okresie przed autonomią) funkcjonował w latach 1774–1873 i obejmował szkoły ludowe trywialne, parafialne i gminne, tworzone przez poszczególne nacje i wyznania funkcjonujące na tym terenie². W 1873 roku (czyli już w okresie autonomii) wprowadzono nową strukturę oświaty elementarnej, na którą

1 Edmund Juško, „Ideał nauczyciela galicyjskiej szkoły ludowej”, *Moje Miasto Tarnów*, 17 października 2012, dostęp 20 września 2025, <https://www.mmtarnow.com/2012/10/idea-nauczyciela-galicyjskiej-szkoly.html>.

2 Działalność szkół tych typów omówiono w opracowaniach: Roman Pelczar, *Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772–1869* (Wydawnictwo KUL, 2009); Roman Pelczar, *Rzymskokatolickie szkoły trywialne w Galicji w latach 1774–1875* (Wydawnictwo KUL, 2014); Roman Pelczar, *Greckokatolickie szkoły trywialne w Galicji w latach 1774–1873 na przykładzie diecezji przemyskiej* (Wydawnictwo Ruthenus, 2017); Roman Pelczar, *Polskie i ruskie (ukraińskie) szkoły gminne w systemie oświaty ludowej w Galicji (do 1875 r.)*, Galicja i Jej Dziedzictwo 25 (Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2019).

składały się dwa typy szkół – ludowe pospolite (o różnej liczbie klas) oraz wydziałowe³. W Galicji do momentu ukonstytuowania się w 1868 roku naczelnego organu administracji szkolnej w postaci Rady Szkolnej Krajowej nauczyciele podlegali głównie nadzorowi instytucji religijnych poszczególnych wyznań, a w mniejszym stopniu – państwowych. Natomiast od 1868 roku zasadniczą funkcję zwierzchnią nad tą grupą zawodową zaczęły sprawować austriackie oraz galicyjskie organy władzy państwowej i oświatowej.

Okres autonomiczny okazał się niezmiernie istotny dla sytuacji zawodowej i społecznej nauczycieli. Już na samym początku ukonstytuował zawodu nauczyciela ludowego w pełnym znaczeniu tego słowa oraz upowszechnił się terminu „nauczyciel ludowy”, odnoszący się do osoby, dla której praca w szkole stanowiła jedyne lub podstawowe źródło dochodów⁴. Odtąd zbiorowość nauczycielska szkół ludowych stała się przedmiotem wzmożonego zainteresowania różnych kręgów społecznych i administracyjnych, a nawet ugrupowań politycznych. Wszystkie wymienione środowiska dostrzegały bowiem potencjalne możliwości oddziaływania pedagogów nie tylko na swych wychowanków, ale także na lokalne społeczności, co zaowocowało szeregiem koncepcji odnośnie do modelu i ideału nauczyciela ludowego⁵. W sposób szczególny zaczęto zwracać uwagę na postawy religijne oraz etyczno-moralne tej grupy zawodowej. Postulowane nauczycielskie normy zachowań w tym obszarze formułowane były zwłaszcza w urzędowych aktach normatywnych władz państwowych i oświatowych oraz w poglądach różnych galicyjskich środowisk pedagogicznych⁶.

Ideał nauczyciela ludowego już od początku istnienia Galicji został dokładnie powiązany z działalnością edukacyjną szkół elementarnych. Opierał się on zwłaszcza na realizowaniu wychowania religijnego uczniów, uznawanego za fundament funkcjonowania ówczesnego społeczeństwa. Miało być ono zbudowane na ustalonych postawach religijnych i etyczno-moralnych nauczycieli, na co władze kościelne i państwowe zwracały szczególną uwagę⁷. Tego samego oczekiwała od nauczycieli miej-

3 Franciszek Persowski, „Kartki z dziejów szkolnictwa w Galicji w I połowie XIX w. (głównie z terenu województwa rzeszowskiego)”, *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Rzeszowie*, 4. Nauki Pedagogiczne 1967, 395, 402.

4 Czesław Majorek, „Urzędowa koncepcja ideału nauczyciela szkoły ludowej w Galicji doby autonomicznej”, *Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych* 10 (1970): 212.

5 Majorek, 212.

6 Majorek, 212.

7 Katarzyna Dormus, „Portret nauczyciela ludowego w świetle galicyjskich wspomnień szkolnych doby autonomicznej”, w *Studia problemowe z historii wychowania na ziemiach polskich w XIX–XX wieku*, red. Edmund Juško i in. (Wydawnictwo Regis, 2015), 8.

scowa ludność⁸. W myśl wymogów tych środowisk nauczyciele musieli wykazywać się głęboką pobożnością. Inną niezbędną postulowaną zaletą pedagogów w tym obszarze miała być nienaganna moralność, prezentowana w swej rodzinie, szkole i lokalnej społeczności⁹.

Celem artykułu jest zaprezentowanie religijnych i etyczno-moralnych postaw nauczycieli szkół ludowych w okresie autonomii Galicji w świetle zarządzeń austriackiej i galicyjskiej administracji państwowej oraz postulatów miejscowych środowisk pedagogicznych.

1. Zasady zachowań religijno-moralnych nauczycieli w ujęciu austriackich władz państwowych

W galicyjskim szkolnictwie ludowym proces dydaktyczny został silnie połączony z wychowaniem, które podporządkowano celom austriackiej szkoły państwowej. Oddziaływanie wychowawcze miało za zadanie kształtować u uczniów poczucie silnej więzi z monarchią. Dlatego dla austriackiego zaborcy poglądy i zachowania przedstawicieli środowiska nauczycielskiego nie były rzeczą obojętną. Jak zauważył Czesław Majorek:

Nauczyciel szkoły ludowej był urzędnikiem państwowym, a jego rola wykraczała ponad partykularne interesy grupowe. Każdy nauczyciel był podporządkowany władzy politycznej państwa austriackiego. Stawał się rzecznikiem jego interesów państwowo-narodowych¹⁰.

Taki nauczyciel miał posiadać nie tylko określone cechy osobowościowe, kwalifikacje i predyspozycje zawodowe (wyznaczone przez władze państwowe w ramach oficjalnej polityki oświatowej Austrii i Galicji), ale także dawać gwarancje ich realizowania¹¹.

Władze polityczne i administracyjne Austrii oraz Galicji publikowały liczne akty prawne dotyczące nauczycieli ludowych. Szczególny wysyp urzędowych normatywów miał miejsce w czasach autonomicznych. Na ich podstawie nauczyciele uzyskali określone prawa i obowiązki. Zgodnie z nimi pedagog zobowiązany był funkcjonować jedynie w ramach sformułowanych urzędowych zasad. Ich przestrzegania wymagały

8 Alojzy Skoczek, *O szkole ludowej*, t. 1 (Towarzystwo Przyjaciół Oświaty, 1869), 85–87.

9 Pelczar, *Rzymskokatolickie szkoły trywialne w Galicji w latach 1774–1875*, 113; Roman Pelczar, „Szkolnictwo elementarne”, w *Szkolnictwo i oświata w Galicji 1772–1918*, red. Julian Dybiec i in., Galicja i Jej Dziedzictwo 22 (Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2015), 66.

10 Majorek, „Urzędowa koncepcja ideału nauczyciela szkoły ludowej w Galicji doby autonomicznej”, 208–209.

11 Majorek, 210, 212, 219.

zwierzchnie władze państwowo-administracyjne. Naruszanie tych reguł przez nauczyciela mogło skutkować przykrymi dla niego konsekwencjami dyscyplinarnymi (włącznie z wykluczeniem z zawodu)¹².

W wydawanych państwowych normatywach sformułowano i doprecyzowano także pojęcie „idealny nauczyciel”. W jego zakres wchodziły zachowania religijne oraz etyczno-moralne, ściśle przez władze ze sobą łączone¹³. W Galicji w czasach autonomii odnośnie do tych postaw wiedeńskie i galicyjskie władze państwowe miały znacznie bardziej rozbudowany zakres oczekiwań niż we wcześniejszym okresie. Wydawane przez nie akty prawne dotyczące statusu prawnego nauczycieli publicznych szkół ludowych wyraźnie akcentowały konieczność reprezentowania przez nich wyznania religijnego zgodnego z deklarowanym przez ich uczniów¹⁴.

Pomimo że od początków istnienia szkolnictwa ludowego system edukacyjny był świecki (państwowy), to jednak jednym z najważniejszych zadań szkoły miało być wychowanie religijne dzieci. W Galicji w okresie autonomii uświadomienie sobie przez władze państwowe i oświatowe ważnej wychowawczej roli nauczycieli pociągnęło za sobą sformułowanie wobec tej grupy zawodowej wymagań dotyczących sfery wyznaniowej. W rezultacie zaczęły one przykładać dużą uwagę do wykazywania się przez pedagogów pobożnością. Kwestię tę stawiały nawet na pierwszym miejscu. Stąd nauczyciel musiał być nie tylko wierzący, ale w tej postawie cechować się wielką gorliwością¹⁵.

W 1885 roku konferencja okręgowa przemyskiego okręgu szkolnego uchwaliła przepisy dla podległych nauczycieli ludowych dotyczące kształcenia i wychowania młodzieży szkolnej. W tym samym roku zaakceptowała je miejscowa Rada Szkolna Okręgowa. W przepisach zamieszczono szczegółowe wytyczne dotyczące m.in. kwestii związanych z wychowaniem religijnym młodzieży szkolnej. Zgodnie z nimi pedagodzy powinni pilnować, aby uczniowie, wchodząc do klasy, witali się z nimi i innymi dziećmi chrześcijańskim pozdrowieniem. Prowadzone przez siebie lekcje mieli rozpoczynać i kończyć modlitwami i pieśniami religijnymi tak dobranymi, by uczniowie (nauczycywszy się ich) mogli później aktywnie włączać się w uczestnictwo we

12 Dormus, „Portret nauczyciela ludowego w świetle galicyjskich wspomnień szkolnych doby autonomicznej”, 8.

13 Majorek, „Urzędowa koncepcja ideału nauczyciela szkoły ludowej w Galicji doby autonomicznej”, 212.

14 Agnieszka Wałęga, „Obraz edukacji religijnej w Galicji 2. połowy XIX wieku w opinii współpracowników lwowskiej Szkoły”, *Paedagogia Christiana* 39, nr 1 (2017): 173, <https://doi.org/10.12775/pc.h.2017.009>.

15 Majorek, „Urzędowa koncepcja ideału nauczyciela szkoły ludowej w Galicji doby autonomicznej”, 219.

mszy świętej. Nauczycielom nakazano także, aby nie tylko wymagali pamięciowego opanowywania przez dzieci słów modlitw i pieśni, ale także wyjaśniali im ich treści. Uczniowie, którzy spóźnili się na początek lekcji, musieli czekać pod drzwiami klasy do zakończenia modlitwy rozpoczynającej naukę. Miało ich to uczyć punktualnego przychodzenia na zajęcia. Sami nauczyciele w kwestii właściwego zachowania w trakcie odmawiania modlitw mieli stanowić dla dzieci wzór. Zadaniem pedagogów było wychowawczo wykorzystać takie praktyki religijne uczniów, jak: modlitwa, udział w mszy świętej oraz przystępowanie do sakramentów świętych. To wszystko powinno zapewnić skuteczność ich pracy wychowawczej z uczniami. W dokumencie zalecano też, aby nauczyciele starali się zachowywać dobre kontakty z katechetami (uczącymi religii), współpracowali z nimi i wspólnie omawiali pojawiające się problemy wychowawcze. Nauczyciel (za zgodą katechety) mógł uczestniczyć w lekcjach religii, aby w nagłych przypadkach był w stanie go zastąpić na tych zajęciach¹⁶. Według władz państwowych postawa zaangażowania religijnego nauczyciela powinna przejawiać się zarówno w działalności pedagogicznej, jak i w życiu codziennym¹⁷.

Wyraźne sformułowanie przez instytucje państwowo-oświatowe wymagań dotyczące wspomnianej sfery wynikało z dwóch powodów. Pierwszym był fakt, że w całym okresie galicyjskim jednym z najważniejszych celów szkoły ludowej było religijne wychowanie młodych mieszkańców Galicji. Dlatego realizowany przez tę instytucję ideał wychowania dzieci zawierał także element religijny. Stąd główny wykonawca tych założeń, czyli nauczyciel, sam musiał cechować się głęboką religijnością. Drugi powód to tradycja szkolna nakazująca nadal widzieć w nim, wzorem wcześniejszych lat, osobę współpracującą z Kościołem i duchowieństwem, posiadającą częściowo cechy kapłana¹⁸.

Władze państwowe sferę wyznaniową nauczycieli powiązały z postawami etyczno-moralnymi. Kwestie te wielokrotnie były poruszane w galicyjskim prawodawstwie oświatowym (począwszy od austriackiej ustawy zasadniczej z 21 grudnia 1867 roku po ustawę galicyjską z 12 czerwca 1914 roku o stosunkach prawnych nauczycieli w publicznych szkołach ludowych). Według tych normatywów nauczyciel pod tym

16 „Przepisy dla nauczycieli szkół ludowych, pospolitych i wydziałowych, dotyczące wychowania, nauczania oraz prowadzenia młodzieży: Uchwalone przez konferencję okręgową nauczycieli okręgu szkolnego przemyskiego w roku 1885 i zatwierdzone przez C. K. Radę Szkolną okręgową w Przemysku”, *Szkola*, nr. 15–18 (1887): 114–115, 123–125, 132–133, 139–141; Wałęga, „Obraz edukacji religijnej w Galicji 2. połowy XIX wieku w opinii współpracowników lwowskiej *Szkoły*”, 180.

17 Dormus, „Portret nauczyciela ludowego w świetle galicyjskich wspomnień szkolnych doby autonomicznej”, 8.

18 Majorek, „Urzędowa koncepcja ideału nauczyciela szkoły ludowej w Galicji doby autonomicznej”, 213–214.

względem miał być uosobieniem wszelkich cnót chrześcijańskich. Powinien wyróżniać się miłością bliźniego, prawdomównością, litością, czynnością, łagodnością, skromnością, pracowitością i sumiennością¹⁹. Te wszystkie cechy miał prezentować w pracy z uczniami. Przykładowo w ustawie oświatowej z 23 maja 1895 roku znalazł się zapis: „Szkoly ludowe pospolite [...] urządzone będą tak, ażeby dzieci z nauki czerpały wiedzę [...] o zasadach religijnych i moralnych”²⁰. Według innych zaleceń pedagog powinien być „apostołem oświaty”, a swoje obowiązki traktować jako „świętość”. Miał być na tyle duchowo dojrzały, aby umiał odróżnić dobro od zła oraz zachowywać powściągliwość odnośnie do różnych przyjemności, z których korzystali inni ludzie. Jedyną jego pociechą powinna być radość z rozwoju powierzonych mu dzieci i prowadzenie ich w kierunku Boga. Postawy etyczno-moralne osadzone na fundamencie religijności miały więc dominować nad wszystkimi innymi cechami charakteru nauczyciela²¹.

W myśl wspomnianych prawnych zapisów władz państwowych religijności nauczycielskiej miała towarzyszyć moralność. Stąd uporządkowane sprawy etyczno-moralne tego środowiska miały być jego drugim zasadniczym elementem. Ta sfera życia pedagogów powinna wyrażać się w różnych sposobach ich postępowania z otoczeniem. Najważniejsze oczekiwane zalety osobowościowe nauczycieli z tego obszaru to: moralny tryb życia, ogłada towarzyska, pracowitość, obowiązkowość, systematyczność, prawdomówność, unikanie fałszu i obłudy, brak nałogów. Wymienione walory osobowościowe uzupełniać miały takie postulowane zachowania w relacjach z uczniami, jak: sprawiedliwość, miłość, życzliwość i cierpliwość oraz brak pobłażliwości²². Wymogom tym nadano charakter nakazu. Nauczyciel, chcąc sprostać zawodowym obowiązkom, musiał te przymioty posiadać²³.

Podstawowym środowiskiem działalności nauczycieli była szkoła. Do nauczycielskich obowiązków należało dostosowywanie się do decyzji nadzorczych władz oświatowych i kierownictwa danej placówki, współpraca z pozostałymi pedagogami uczącymi w niej oraz z uczniami i ich rodzicami. Nauczycielom surowo zakazano wykonywania przez wychowanków prac fizycznych na ich rzecz. Ponadto nie wolno

19 Majorek, 212.

20 Cyt. za Wanda Smakulska, „Sytuacja prawna nauczyciela szkoły ludowej pospolitej w Galicji w latach 1873–1914”, *Rozprawy z Dziejów Oświaty* 21 (1978): 74.

21 Majorek, „Urzędowa koncepcja ideału nauczyciela szkoły ludowej w Galicji doby autonomicznej”, 213.

22 Majorek, 214.

23 Majorek, 215; Edmund Juško, *Rada Szkolna Krajowa i jej działalność na rzecz szkoły ludowej w Galicji (1868–1921)* (TN KUL; Biblos, 2013), 94–97; Smakulska, „Sytuacja prawna nauczyciela szkoły ludowej pospolitej w Galicji w latach 1873–1914”, 71–72.

im było prywatnie sprzedawać książek i przyborów szkolnych. Poza tym zakazywano im realizować dodatkowe zarobkowe zajęcia oraz udzielać korepetycji w czasie przeznaczonym na lekcje. Poza tym nie mogli przyjmować prezentów od uczniów lub ich rodziców. Osoby te za nieprzestrzeganie któregośkolwiek z tych zakazów bądź niewypełnianie obowiązków otrzymywały kary dyscyplinarne. Ich zakres obejmował upomnienie kierownika szkoły, pisemną naganę, przeniesienie do innej szkoły, a nawet dyscyplinarne zwolnienie²⁴.

Według instrukcji Rady Szkolnej Krajowej dla okręgowych inspektorów szkół ludowych (ogłoszonej rozporządzeniem z 21 stycznia 1872 roku, a zatwierdzonej reskryptem ministra wyznai i oświecenia z 28 listopada 1872 roku) przedmiotem badania i oceny nauczyciela miał stać się, obok działalności dydaktycznej i wychowawczej, całokształt jego zachowań:

Nie dość bowiem wiedzieć, czego i jak uczy, gdyż wpływ nauczyciela, i to w skutki obfitszy, zależy od tego, co robi i jak żyje. Zachowanie się jego w szkole i poza szkołą, życie jego i na młodź, i na gminę wywiera wpływ zbawienny lub szkodliwy, a nawet zgubny. Religijność, moralność, sumiennosc w pełnieniu obowiązków, skromność, zgodliwość to niezbędne cnoty w nauczycielu, za nimi bowiem idzie wpływ nauczyciela na młodź i rodziców i układa się stosunek do gminy, nadzoru miejscowego, plebana, właściciela obszaru dworskiego itp. Nauczyciel stać winien nad wszelkimi koteriami w gminie, w niczym nie mieć udziału, co by prowadziło do waśni i zatargów, a tym mniej znieważać szkołę, zamieniając ją w gniazdo sporów i waśni społecznych lub politycznych²⁵.

Ponadto instrukcja nakazywała okręgowym inspektorom szkolnym udzielać nauczycielom porad i poleceń w kwestiach ich postaw w szkole i w lokalnej społeczności²⁶.

2. Postulowane normy zachowań religijno-moralnych nauczycieli w galicyjskich poglądach pedagogicznych

W okresie autonomii galicyjskiej środowiska oświatowe i pedagogiczne rozszerzyły dotychczasowe formy oraz zakres kształcących i wychowawczych oddziaływań nauczycieli na uczniów. Propozycje w tym zakresie zamieszczały w różnorodnej literaturze

24 Sylwester Wojtowicz, „Prawne uwarunkowania nauczycieli pospolitych szkół ludowych w Galicji lat autonomii”, *Scientific Bulletin of Chełm: Section of Pedagogy*, nr 1 (2013): 85.

25 „Instrukcja z 21 stycznia 1872 r. dla inspektorów okręgowych”, w *Zbiór najważniejszych okólników i rozporządzeń zasadniczych C. K. Krajowej Rady Szkolnej* (Nakładem C. K. Rady Szkolnej Krajowej, 1889), 13.

26 „Instrukcja z 21 stycznia 1872 r. dla inspektorów okręgowych”, 13; Smakulska, „Sytuacja prawna nauczyciela szkoły ludowej pospolitej w Galicji w latach 1873–1914”, 67–68.

pedagogicznej. W jej świetle podstawową cechą nauczyciela nadal miała być religijność. Tak więc nauczyciel powinien być osobą wierzącą, a jednocześnie respektować przynależność religijną swoich uczniów²⁷. Czołowi przedstawiciele galicyjskiej pedagogiki postulowali także pracę pedagogów nad rozwijaniem religijnych uczuć dzieci²⁸.

W okresie autonomicznym bardzo istotną funkcję w kreowaniu osobowości nauczyciela odegrały galicyjskie pisma pedagogiczne. Pojawiające się na ich łamach rozważania pedagogów-teoretyków, nauczycieli-praktyków, działaczy oświatowych itp. zmieniły dotychczasowe stereotypy odnoszące się do pedagogów pracujących w szkołach ludowych²⁹. W czasopiśmie publikowano liczne teksty odnośnie do ich religijnych oraz etyczno-moralnych postaw, łącząc je z poglądami na ideał zawodowy tego środowiska. Wszyscy autorzy podkreślali ważność nauczycieli, gdyż to im społeczeństwo powierzało edukację i wychowanie młodych pokoleń³⁰. W analizowanych pismach zabierano głos w kwestii obowiązków nauczyciela, udziału szkoły w procesie wychowania moralno-etycznego uczniów oraz formowania ich charakterów. Najwięcej artykułów poświęconych tej tematyce ukazało się w tygodniku *Szkola*, wydawanym od 1868 roku we Lwowie. Na jego łamach zawiązała się wieloletnia dyskusja, której celem było określenie pożądanych cech nauczycieli-wychowawców.

Jednym z głównych wątków stała się kwestia religijności nauczycieli oraz realizowania przez nich w szkołach wychowania religijnego. Jak zauważyła Agnieszka Wałęga, oficjalne stanowisko Redakcji *Szkoły* w tych kwestiach zostało zaprezentowane w 1891 roku w artykule „Nauka religii w szkołach galicyjskich”³¹, w którym dokonano oceny środowiska pedagogicznego szkół ludowych. Według Redakcji nauczyciele powszechnie żyli pobożnie i dawali uczniom przykład życia religijnego. W artykule podkreślono, że ich rolą było uczenie szkolnej młodzieży religijności i wychowywanie jej w takim duchu, co też osoby te realizowały. Pedagodzy powszechnie uczestniczyli w pobożnych praktykach swych wychowanków, a treści religijne przekazywali im w ramach różnych przedmiotów, poczynawszy od nauki elementarza³². Na ten ważny

27 Majorek, „Urzędowa koncepcja ideału nauczyciela szkoły ludowej w Galicji doby autonomicznej”, 214.

28 Wałęga, „Obraz edukacji religijnej w Galicji 2. połowy XIX wieku w opinii współpracowników lwowskiej *Szkoły*”, 171.

29 Andrzej Meissner, *Spór o duszę polskiego nauczyciela: społeczeństwo galicyjskie wobec problemów kształcenia nauczycieli*, Galicja i Jej Dziedzictwo 11 (Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1999).

30 Bronisław Trzaskowski, „O powinnościach nauczyciela, a w szczególności nauczyciela wiejskiego”, *Szkola*, nr. 4/5 (1895): 45.

31 Redakcja, „Nauka religii w szkołach galicyjskich”, *Szkola*, nr 49 (1891): 589–593.

32 Wałęga, „Obraz edukacji religijnej w Galicji 2. połowy XIX wieku w opinii współpracowników lwowskiej *Szkoły*”, 188–190.

temat na łamach wspomnianego czasopisma wypowiadali się również indywidualnie tacy czołowi reprezentanci galicyjskiego środowiska pedagogicznego jak Bronisław Trzaskowski i Bolesław Baranowski. Nie zabrakło też głosów przedstawicieli katolickiego duchowieństwa, np.: Walentego Gadowskiego, Wojciecha Michny i Sebastiana Martyńskiego. Lektura tekstów ich autorstwa świadczy wyraźnie o tym, że nauczyciele doceniali możliwości, jakie w tym zakresie dostarczała edukacja religijna³³.

Drugim obszarem publicystycznym galicyjskich pedagogów stała się kwestia procesu formowania przez nauczycieli postaw etyczno-moralnych młodzieży. W analizowanym okresie historycznym osoby wypowiadające się na ten temat generalnie postulowały, aby pedagodzy rozwijali umysł dzieci, dostarczali im wiedzy potrzebnej w dalszej nauce oraz w dorosłym życiu, a także wychowywali je pod względem etyczno-moralnym. Ażeby nauczyciele mogli to skutecznie czynić, sami musieli posiadać takie walory intelektualne i osobowościowe, które stawałyby się wzorem dla wychowanków oraz otoczenia społecznego³⁴.

Postawy etyczno-moralne nauczycieli najczęściej były przedmiotem dyskusji na łamach czasopisma *Szkola*. Jak zauważył Adam Świątek, już w pierwszym numerze pisma (z 1868 roku) Stanisław Chlebowski wskazywał na rolę i znaczenie nauczyciela w lokalnej społeczności jako „człowieka powołanego”³⁵. Natomiast Eladiusz Petryka w 1870 roku w artykule „Jakie powinien przymioty posiadać dobry nauczyciel” wymieniał: „religijność, moralność, sprawiedliwość oraz miłość, czyli miłość swego narodu, dzieci, Boga i ojczyzny”³⁶. Szczególny nacisk kładł na rolę miłości do uczniów-wychowanków, „bez której można było być nauczycielem, ale nie wychowawcą”³⁷. Ponadto podkreślał, że pedagog dla tych dzieci powinien stanowić wzór do naśladowania³⁸.

Z kolei Józef Chmielewski w 1886 roku na łamach *Szkoły* sformułował „Dwanaście artykułów nauczyciela ludowego”, w których zawarł szereg porad umożliwiają-

33 Wałęga, „Obraz edukacji religijnej w Galicji 2. połowy XIX wieku w opinii współpracowników lwowskiej *Szkoły*”, 191.

34 Agnieszka Wałęga, „«Powinności» nauczyciela ludowego doby zaborów w przekazie czasopisma «Szkola»”, *Biuletyn Historii Wychowania*, nr 42 (2020): 18–19, <https://doi.org/10.14746/bh.w.2020.42.2>.

35 Adam Świątek, „Problem patriotycznego wychowania ludu na łamach lwowskiej «Szkoły» w czasach autonomii galicyjskiej”, w *Czasopiśmiennictwo XIX i początków XX wieku jako źródło do historii edukacji* (Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2010), 174, <https://doi.org/10.18778/7525-439-6.14>.

36 Eladiusz Petryka, „Jakie przymioty powinien posiadać dobry nauczyciel?”, *Szkola*, nr. 18/19 (1870): 273.

37 Petryka, 278.

38 Petryka, 278.

cych właściwe wykonywanie tego zawodu w środowiskach wiejskich. Według niego nauczyciel powinien być życzliwy, uprzejmy, wykazywać przyjacielski stosunek do uczniów, pozbawiony przesadnej surowości i nieprzystępności. Musiał on cały czas pamiętać, że głównym celem wszystkich jego działań miał być rozwój wychowanków, ich umoralnienie, uczynienie z nich jak najlepszych ludzi. Chmielewski podkreślał, że osoba ta powinna posiadać powołanie pedagogiczne, a osobistym życiem stawać się dla swych uczniów wzorem do naśladowania³⁹.

Z kolei Antoni Saloni w 1887 roku uznał, że naczelnym obowiązkiem nauczycieli miało być dążenie, by ich wychowankowie stali się osobami „miłującymi cnotę i wykonującymi cnotę” oraz żyjącymi według zasad boskich i ludzkich⁴⁰.

Dwa lata później (w 1889 roku) na łamach *Szkoły* ponownie instruowano czytelników w kwestiach efektywności oddziaływania wychowawczego na dzieci w obszarze etyczno-moralnym. Przede wszystkim nauczyciel powinien dokładnie poznać ich charaktery i obyczaje, warunki życia rodzinnego oraz środowisko rówieśnicze. Sam miał cechować się wzmożoną czujnością oraz wzorową postawą opartą na gruntownej wiedzy, świadomości powołania i obowiązków pedagogicznych, sprawiedliwości, łagodności, uprzejmości i konsekwencji oraz niezachwianej moralności. To wszystko powinno ułatwiać mu utrzymanie właściwej karności w klasie przy użyciu środków dostosowanych do danej sytuacji⁴¹.

W 1898 roku w analizowanym czasopiśmie zamieszczono szczegółowe wskazówki dotyczące pożądanego wpływu nauczyciela na formowanie osobowości wychowanków. Przedstawiono je w dziewięciu punktach, rozpoczynając od konieczności posiadania przez tę osobę silnego i niezłomnego charakteru (opartego na religii, moralności i patriotyzmie), zdolnego do przekazywania młodzieży tych zachowań. Ponadto miała ona uosabiać wszelkie dobro, być grzeczną, życzliwą i tym pozyskiwać swoich uczniów, zachęcając ich do analogicznych postaw. Poza tym powinna cenić porządek, rzetelność i sumienność, okazywać szacunek innym ludziom, unikać lekkomyślności, lenistwa, niemoralnych czynów oraz faworyzowania lub subiektywizmu w stosunku do wychowanków⁴².

39 Józef Chmielewski, „Dwanaście artykułów nauczyciela ludowego”, *Szkoła*, nr 22 (1886): 170; Wałęga, „«Powinności» nauczyciela ludowego doby zaborów w przekazie czasopisma «Szkoła»”, 24.

40 Antoni Saloni, „Zadanie szkoły ludowej”, *Szkoła*, nr 39 (1887): 457; Andrzej Kliś, „Galicyska szkoła w oczach dziecka wiejskiego”, w *Problemy edukacji dziecka wiejskiego*, red. Mieczysław Radochoński i Adam Horbowski (Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Rzeszowie, 1996), 13–14.

41 Wałęga, „«Powinności» nauczyciela ludowego doby zaborów w przekazie czasopisma «Szkoła»”, 26.

42 Wałęga, 25–26.

W kwestiach wzorców nauczycielskich w obszarze postaw religijno-moralnych w środowisku wiejskim obszernie wypowiedziała się w 1913 roku w lwowskim *Czasopiśmie Pedagogicznym* Helena Grabikowska⁴³. Jej głos w tej sprawie jest tym bardziej istotny, że należał do nauczycielki i ze względu na ogólną bierność kobiecego środowiska pedagogicznego w obszarze publicystycznym, był wówczas ewenementem⁴⁴. Zaproponowała ona nauczycielom szereg działań.

Ażeby nauczyciel – względnie nauczycielka zjednali sobie miłość, szacunek i przywiązanie dzieci szkolnych, oraz poważanie i zaufanie rodziców – powinni:

[...]

5. Pracować nad pozyskaniem sprzymierzeńców w swej pracy, którymi są dobre przyzwyczajenia, a jak wrogów unikać przyzwyczajzeń śmiesznych i złych.

6. Być koleżeńskimi i solidarnymi w stosunku do swoich współpracowników.

7. Przykładem, słowem i czynem zaszczipać w sercach dziatwy poczucie obowiązku, porządku, cnotę wytrwałości, prawdomówności, czuwać nad dziatwą także poza szkołą.

[...]

9. W wymiarze kar i nagród być powściągliwymi i kierować się sprawiedliwością, mieć moc panowania nad gwałtownymi objawami uczuć, zdobyć cnotę cierpliwości i wytrwałości.

[...]

11. Wybierać rozrywki szlachetne, gardzić rozrywką niegodną.

12. Stosować się do obowiązujących form towarzyskich (o ile te zgadzają się z rozsądkiem), starać się o takt i wdzięk towarzyski, unikać przesady i afektacji.

13. Rozniecać w sercu uczucia pozytywne jak: życzliwość dla bliźnich, współczucie, wyrozumiałość, a strzec się uczuć negatywnych, jak zazdrość, zemsta, nienawiść.

14. Gardzić uprzedzeniem.

15. Starać się o łaskę pogodnego nastroju ducha.

16. Kształcić poczucie prawa, które zabroni naruszać uprawnione uczucia drugich.

[...]

18. Ugruntować miły, a przynajmniej zgodny stosunek szkoły ze wsią, z plebanią i dworem.

19. Podać ogień wiary i ufności religijnej – nie dawać przystępu zwątpieniu.

43 Helena Grabikowska, „Jakimi mają być nauczyciele i nauczycielki w szkole i poza szkołą, aby zjednać sobie miłość, szacunek i przywiązanie dzieci szkolnych, oraz poważanie i zaufanie rodziców?”, *Czasopismo Pedagogiczne* 2, nr 2 (1913): 121–143.

44 Grabikowska, 138.

20. Przedewszystkiem ukochać ideę użyteczności i za hasło życia wybrać takie: „Doskonałość woli, myśl, uczucie – ich cielesne organy i ich materialne narzędzia; być użytecznym dla siebie, dla swoich i obcych, a szczęście, o ile istnieje na ziemi, samo przyjdzie”⁴⁵.

Pedagodzy galicyjscy podnosili także problem właściwego realizowania przez nauczycieli obowiązków małżeńskich i rodzicielskich. Apelowali, aby oni oraz ich rodziny w lokalnych społecznościach stawały się wzorem do naśladowania nie tylko dla uczniów, ale także dla mieszkańców całej miejscowości. Wymagało to od pedagogów nieustannej kontroli własnego postępowania. Ważne było przy tym, aby nauczyciel mądrze wybrać sobie żonę, a następnie prowadził ustabilizowane i szczęśliwe życie osobiste i rodzinne. W artykułach mocno podkreślano, że na efektywność oddziaływania nauczyciela na dzieci oraz ich rodziny często największy wpływ miały jego pozaszkolne postawy i zachowania. Wynikało to z tego, że młodzież oraz rodzice uważnie się mu przyglądali i go oceniali⁴⁶. Przy tym przed kolejnymi kandydatami do tego zawodu nie ukrywano różnorodnych trudności związanych z jego wykonywaniem, zwłaszcza w środowiskach wiejskich⁴⁷.

Na przełomie XIX i XX wieku w polskim społeczeństwie Galicji nauczyciele zaczęli realizować w szkołach wychowanie patriotyczne i narodowe, które w istotny sposób wpłynęło na procesy kształcenia i wychowania młodzieży galicyjskiej. Twórcy koncepcji wychowania narodowego wiodące znaczenie przypisywali edukacji religijnej. Twierdzili, że praca nauczycieli ma dawać wymierny rezultat nie tylko w działaniach dydaktycznych, ale także w oddziaływaniach wychowawczych, w tym również w kształceniu uczuć patriotycznych i narodowych. Dlatego powinni oni być wzorem szlachetności postaw religijnych, moralnych i społecznych⁴⁸.

Popularyzacja tych idei odbywała się głównie za pośrednictwem periodyków pedagogicznych. Przykładowo w czasopiśmie *Szkolnictwo Ludowe* (organ nauczycielstwa ludowego wydawany w Nowym Sączu) w 1894 roku Trzaskowski, wskazując środki do realizacji wychowania narodowego, w pierwszym rzędzie stawiał na osobowość nauczyciela⁴⁹. Za drugi środek uznawał wyrabianie przez nauczyciela u dzieci karność⁵⁰.

45 Grabikowska, 142–143.

46 Wałęga, „«Powinności» nauczyciela ludowego doby zaborów w przekazie czasopisma «Szkoła»”, 30.

47 Wałęga, 33.

48 Roman Pelczar i Jan Ryś, *Wychowanie narodowe i patriotyczne w polskich szkołach ludowych w Galicji w latach 1772–1918* (Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2023), 39–52.

49 Bronisław Trzaskowski, „O wychowaniu młodzieży w duchu narodowym”, *Szkolnictwo Ludowe* 4, nr. 30–31 (1894): 244–245.

50 Trzaskowski, 247–248.

Z kolei w 1901 roku w *Szkole* zamieszczono artykuł Józefa Wajdy „Kształcenie uczuć patriotycznych w szkole ludowej”⁵¹. Jego autor dokonał analizy sposobów, które (według niego) miały pomagać w budzeniu u dzieci uczuć patriotycznych. Wyraził pogląd, iż główna rola w tym procesie powinna przypadać nauczycielowi, który miał przekazywać młodzieży określone treści oraz dawać dobry przykład (poprzez swe postawy religijno-moralne i miłość ojczyzny). Autor podkreślał także ważną rolę pedagogów w procesie religijnego wychowania uczniów. Młodzież powinno się uczyć cnót narodowych, takich jak: pobożność, ofiarność, gościnność, szacunek dla starszych i rodziców, odwaga, męstwo. Ponadto należało ją wdrażać do rzetelności w wypełnianiu obowiązków społecznych i państwowych (poprzez pozytywny stosunek do cesarza, szanowanie praw państwowych) oraz do stawiania się dobrym obywatelem i poddanym. Wajda przypominał nauczycielom, że o szacunku dla nich decydują tylko ich wewnętrzne zalety charakteru. Do tych cnót zaliczał: „wiedzę, nieskazitelność charakteru, sumienność, obok tych niezbędnych form towarzyskich, znamionujących człowieka dobrze wychowanego, bez których chyba wychowawca obejść się nie może”⁵². Autor swe uwagi zamykał stwierdzeniem, iż „nad wychowaniem młodego pokolenia tak należało pracować, aby o kolejnych pokoleniach uczniów nie mówiono: ci także mieli złych nauczycieli”⁵³.

Zakończenie

Od 1868 roku w Galicji obowiązki zwierzchnie i nadzorcze nad nauczycielami ludowymi spełniały instytucje państwowe – austriackie oraz galicyjskie. Środowiska te formułowały własne oczekiwania w stosunku do tej grupy zawodowej. Ich zestaw był obszerny i obejmował szereg obszarów życia osobistego, zawodowego, społecznego i politycznego nauczycieli. W pracy pedagogów władze upatrywały szczególnej roli w edukacji i wychowaniu młodych pokoleń. Przy formułowaniu opinii i ocen na temat środowiska nauczycielskiego uwzględniały one całokształt jego postaw. Od osób tych wymagano (oprócz gruntownego przygotowania zawodowego oraz ogólnych uzdolnień pedagogicznych) dużego zaangażowania religijnego, a ponadto cnót moralnych, które mogły stawać się dla miejscowej ludności wzorem do naśladowania.

51 Józef Wajda, „Kształcenie uczuć patriotycznych w szkole ludowej”, *Szkola*, nr. 44–46 (1901): 365–368, 373–375, 382–383.

52 Wajda, 367.

53 Wajda, 368; Wałęga, „«Powinności» nauczyciela ludowego doby zaborów w przekazie czasopisma «Szkola»”, 23.

W czasach autonomii galicyjskiej w ramach dyskusji toczącej się w środowisku pedagogicznym Galicji określone zostały zakresy postaw etyczno-moralnych nauczycieli. W sformułowanym przez nie modelu etyczno-moralnym nauczyciela szkoły ludowej (zwłaszcza w ostatnich dziesięcioleciach XIX wieku) nastąpiły pewne modyfikacje. Podkreślano wówczas, że moralność nauczyciela powinna ujawniać się w jego stosunku do obowiązków pedagogicznych, władz szkolnych, młodzieży oraz lokalnej społeczności.

Niezwykle ważną rolę w kreowaniu wizerunku idealnego nauczyciela odegrały zwłaszcza galicyjskie pisma pedagogiczne, w których publikowano liczne teksty dotyczące kwestii religijnych oraz etyczno-moralnych odnośnie do nauczycieli, łącząc je z poglądami na ich ideał zawodowy. Autorzy podkreślali społeczną rangę nauczycieli⁵⁴. Wiele miejsca poświęcano w nich także (realizowanemu przez nauczycieli) wychowaniu patriotycznemu i narodowemu. W tym kontekście wskazywano również na jego związki z postawami religijno-moralnymi pedagogów.

References/Bibliografia

AKTY PRAWNE

„Instrukcja z 21 stycznia 1872 r. dla inspektorów okręgowych”. W *Zbiór najważniejszych okólników i rozporządzeń zasadniczych C. K. Krajowej Rady Szkolnej*. Nakładem C. K. Rady Szkolnej Krajowej, 1889.

„Przepisy dla nauczycieli szkół ludowych, pospolitych i wydziałowych, dotyczące wychowania, nauczania oraz prowadzenia młodzieży: Uchwalone przez konferencję okręgową nauczycieli okręgu szkolnego przemyskiego w roku 1885 i zatwierdzone przez C. K. Radę Szkolną okręgową w Przemyśle”. *Szkola*, nr. 15–18 (1887): 114–115, 123–125, 132–133, 139–141.

OPRACOWANIA

Chmielowski, Józef. „Dwanaście artykułów nauczyciela ludowego”. *Szkola*, nr 22 (1886): 170.

Dormus, Katarzyna. „Portret nauczyciela ludowego w świetle galicyjskich wspomnień szkolnych doby autonomicznej”. W *Studia problemowe z historii wychowania na ziemiach polskich w XIX–XX wieku*, redakcja Edmund Juško, Jolanta Kamińska-Kwak i Roman Pelczar, 6–21. Wydawnictwo Regis, 2015.

Grabikowska, Helena. „Jakimi mają być nauczyciele i nauczycielki w szkole i poza szkołą, aby zjednać sobie miłość, szacunek i przywiązanie dzieci szkolnych, oraz poważanie i zaufanie rodziców?” *Czasopismo Pedagogiczne* 2, nr 2 (1913): 121–143.

Juško, Edmund. *Rada Szkolna Krajowa i jej działalność na rzecz szkoły ludowej w Galicji (1868–1921)*. TN KUL; Biblos, 2013.

54 Trzaskowski, „O powinnościach nauczyciela, a w szczególności nauczyciela wiejskiego”, 45.

- Kliś, Andrzej. „Galicyjska szkoła w oczach dziecka wiejskiego”. W *Problemy edukacji dziecka wiejskiego*, redakcja Mieczysław Radochoński i Adam Horbowski. Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Rzeszowie, 1996.
- Majorek, Czesław. „Urzędowa koncepcja ideału nauczyciela szkoły ludowej w Galicji doby autonomicznej”. *Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych* 10 (1970): 207–221.
- Meissner, Andrzej. *Spór o duszę polskiego nauczyciela: społeczeństwo galicyjskie wobec problemów kształcenia nauczycieli*. Galicja i Jej Dziedzictwo 11. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1999.
- Pelczar, Roman. *Greckokatolickie szkoły trywialne w Galicji w latach 1774–1873 na przykładzie diecezji przemyskiej*. Wydawnictwo Ruthenus, 2017.
- Pelczar, Roman. *Polskie i ruskie (ukraińskie) szkoły gminne w systemie oświaty ludowej w Galicji (do 1875 r.)*. Galicja i Jej Dziedzictwo 25. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2019.
- Pelczar, Roman. *Rzymskokatolickie szkoły trywialne w Galicji w latach 1774–1875*. Wydawnictwo KUL, 2014.
- Pelczar, Roman. „Szkolnictwo elementarne”. W *Szkolnictwo i oświata w Galicji 1772–1918*, redakcja Julian Dybiec, Jerzy Krawczyk, Andrzej Meissner i Kazimierz Szmyd, 21–79. Galicja i Jej Dziedzictwo 22. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2015.
- Pelczar, Roman. *Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772–1869*. Wydawnictwo KUL, 2009.
- Pelczar, Roman i Jan Ryś. *Wychowanie narodowe i patriotyczne w polskich szkołach ludowych w Galicji w latach 1772–1918*. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2023.
- Persowski, Franciszek. „Kartki z dziejów szkolnictwa w Galicji w I połowie XIX w. (głównie z terenu województwa rzeszowskiego)”. *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Rzeszowie*, 4. Nauki Pedagogiczne 1967, 387–415.
- Petryka, Eladiusz. „Jakie przymioty powinien posiadać dobry nauczyciel?” *Szkoła*, nr. 18/19 (1870): 273–278, 289–293.
- Redakcja. „Nauka religii w szkołach galicyjskich”. *Szkoła*, nr. 49 (1891): 589–593.
- Saloni, Antoni. „Zadanie szkoły ludowej”. *Szkoła*, nr. 39 (1887): 457–458.
- Skoczek, Alojzy. *O szkole ludowej*. T. 1. Towarzystwo Przyjaciół Oświaty, 1869.
- Smakulska, Wanda. „Sytuacja prawna nauczyciela szkoły ludowej pospolitej w Galicji w latach 1873–1914”. *Rozprawy z Dziejów Oświaty* 21 (1978): 55–83.
- Świątek, Adam. „Problem patriotycznego wychowania ludu na łamach lwowskiej «Szkoły» w czasach autonomii galicyjskiej”. W *Czasopiśmiennictwo XIX i początków XX wieku jako źródło do historii edukacji*, 169–184. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2010. <https://doi.org/10.18778/7525-439-6.14>.
- Trzaskowski, Bronisław. „O powinnościach nauczyciela, a w szczególności nauczyciela wiejskiego”. *Szkoła*, nr. 4/5 (1895): 45–46, 62–63.
- Trzaskowski, Bronisław. „O wychowaniu młodzieży w duchu narodowym”. *Szkolnictwo Ludowe* 4, nr. 30–31 (1894): 243–245.
- Wajda, Józef. „Kształcenie uczuć patriotycznych w szkole ludowej”. *Szkoła*, nr. 44–46 (1901): 365–368, 373–375, 382–383.
- Wałęga, Agnieszka. „«Powinności» nauczyciela ludowego doby zaborów w przekazie czasopiśma «Szkoła»”. *Biuletyn Historii Wychowania*, nr. 42 (2020): 13–37. <https://doi.org/10.14746/bhw.2020.42.2>.

- Wałęga, Agnieszka. „Obraz edukacji religijnej w Galicji 2. połowy XIX wieku w opinii współ-pracowników lwowskiej Szkoły”. *Paedagogia Christiana* 39, nr 1 (2017): 171–198. <https://doi.org/10.12775/pch.2017.009>.
- Wojtowicz, Sylwester. „Prawne uwarunkowania nauczycieli pospolitych szkół ludowych w Galicji lat autonomii”. *Scientific Bulletin of Chełm: Section of Pedagogy*, nr 1 (2013): 80–89.

NETOGRAFIA

- Juśko, Edmund. „Ideal nauczyciela galicyjskiej szkoły ludowej”. *Moje Miasto Tarnów*, 17 października 2012. Dostęp 20 września 2025. <https://www.mmtarnow.com/2012/10/idea-nauczyciela-galicyjskiej-szkoy.html>.